

nâvî anılabilir. *el-Muhtasar*'ı nazmetme çalışmalarının en tanınmışları içinde Ahmed b. Kâsım el-Bûnî'nin *Nazmü fusu'li Muhtasari Halil*'i yer almaktadır. Ayrıca *el-Muhtasar*'ın belirli yönleri ve özelliklerini işleyen risâle ve zeyil formlarında kaleme alınmış bir telif geleneğinden söz edilebilir. İbn Azzûm el-Kayrevânî'nin (Kâsım b. Muhammed) *Terâcimü'l-Muhtasari'l-Halilî* adlı eseri bu geleneğin bir parçası kabul edilmelidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Cüнді, *Muhtasarü'l-Allâme Halil fi fıkhi'l-İmâm Mâlik* (nşr. Ahmed Ali Harekât), Beyrut 1415/1995, tür.yer.; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, *Neylül-ibti'hâc*, Trablus 1408/1989, tür.yer.; a.mlf., *Kifâyetü'l-muhtâc* (nşr. Muhammed Mutî), Rabat 1421/2000, I-II, tür.yer.; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1628-1629; Muhammed b. Abdullah el-Haraşî, *el-Haraşî 'alâ Muhtasari Halil*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), I, 39-49; Tâlib Muhammed b. Ebû Bekir es-Siddîk el-Bertellî, *Fethu's-şekûr fi mârifeti a'yânî 'ulemâ'i'l-Tekrûr* (nşr. M. İbrâhim el-Kettânî – Muhammed Haccî), Beyrut 1401/1981, s. 125; el-Emirü'l-Kebîr es-Sünbâvî, *el-İklîl şerhu Muhtasari Halil* (nşr. Ebû'l-Fazl Abdullah es-Siddîk el-Gumârî), Kahire, ts. (Mektebetü'l-Kahire), nesredenin girişi, s. v-ç; Muhammed İliş, *Minahu'l-celil şerhu Muhtasari'l-Allâme Halil* (nşr. Abdülcelîl Abdüsselâm), Beyrut 2003, I, 11-26; Muhammed el-Emîn b. Ahmed Zeydân el-Cekeni eş-Şinkitî, *Şerhu Halil b. İshâk el-Mâlikî (Naşihatü'd-â'âfâ ve irşâdü'l-âgviyâ)*, Beyrut 1413/1993, I, 16, 34; Muhammed el-Beşîr Zâfir el-Ezherî, *el-Yeuâkitü's-semine (Tabakâtü'l-Mâlikiyeye)*, Kahire 1420/2000, tür.yer.; Serkis, *Mu'cem*, I, 780, 820, 836, 870, 876, 966; Mahlûf, *Şecere-tü'n-nûr*, I-II, tür.yer.; Brockelmann, *GAL*, II, 102-103; *Suppl.*, II, 96-99; *İzâhu'l-meknûn*, II, 449; A. S. Fulton – M. Lings, *Second Supplementary Catalogue of Arabic Printed Books in the British Museum*, London 1959, s. 410; A. G. Ellis, *Catalogue of Arabic Books in the British Museum*, London 1967, I, 852-853; M. Âbid el-Fâsî, *Fihrisü mahtûâtü Hizâneti'l-Karaviyyîn*, Dârülbeyzâ 1399-1400/1979-80, I-II, tür.yer.; J. S. Trimingham, *The Influence of Islam Upon Africa*, London 1980, s. 62; el-Cilânî es-Sâlimî, "Hidmetü'l-mezhebi'l-Mâlikî fi ş-Şahrâ'i'l-Mağribiyye", *Nedvetü'l-İmâm Mâlik*, Fas 1400/1980, III, 261-301; Abdülâzîz Binâbdu'llah, *Ma'lemetü'l-fıkhi'l-Mâlikî*, Beyrut 1403/1983, s. 53-189; Hacvî, *el-Fikrû's-sâmî fi târihi'l-fıkhi'l-İslâmî* (nşr. Eymen Sâlih Şa'bân), Beyrut 1416/1995, I-IV, tür.yer.; Muhammed Riyâz, *Uşûlü'l-fetvâ ve'l-każâ' fi'l-mezhebi'l-Mâlikî*, Dârülbeyzâ 1419/1998, s. 488, 507-508, 530-531, 596-597; M. İbrâhim Ali, *İştilâhu'l-mezheb 'inde'l-Mâlikiyeye*, Dübey 1421/2000, tür.yer.; A. D. H. Bivar – M. Hiskett, "The Arabic Literature of Nigeria to 1804: A Provisional Account", *BSOAS*, XXV/1 (1962), s. 145; Musa Ali Ajetunmobi, "A Critical Study of Mukhtasar Khalil", *IS*, XXV/3 (1986), s. 275-288; I. O. Oloyede, "Mukhtasar Khalil and the Understanding of Islamic Law in Nigeria", *HI*, XII/1 (1989), s. 83-90; Moh. Ben Cheneb, "Khalil b. İshâk", *EP* (İng.), IV, 964; Cengiz Kallek, "Cüнді", *DİA*, VIII, 116-117.

EYYÜP SAİD KAYA

MUHTASARÜ'İ-MEÂNÎ

(مختصر المعاني)

Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ülûm*'unun üçüncü bölümüne Hatib el-Kazvî'nin yazdığı *Telhişü'l-Miftâh*'ın Sa'deddin et-Teftâzânî (ö. 792/1390) tarafından yapılan muhtasar şerhi (bk. MIFTÂHU'İ-ULÜM).

MUHTELEFÜN FÎH

(مختلف فيه)

Güvenilirliği hakkında ihtilâf edilen râvi veya hadis anlamında terim.

Sözlükte "ihtilâf edilmiş" anlamına gelen *muhtelefün fih* tabiri, terim olarak "rivayet ettiği hadis bazı âlimler tarafından kabul edilip bazılarında edilmeyen râvi" mânâsında kullanılmaktadır. Ayrıca sahih veya zayıf olduğu konusunda ihtilâf bulunan hadis ve hakkında görüş birliği bulunmayan dinî meseleleri de ifade etmektedir. Bu anlamı karşılamak üzere bazan *fihî halfün*, *fihî hulfün*, *fihî hilâfün* ve *uhtülfe fih* tabirleri de geçer.

Mütekaddimîn dönemi hadis âlimleri *muhtelefün fihî* terim mânâsında pek kullanmamışlardır. Nitekim cerh ve ta'dîl terimlerine dair ilk eserlerin müellifleri olan İbn Ebû Hâtim ve İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî bu tabirden söz etmemiştir. Terime ilk defa Endülüslü Ebû Ali el-Gassânî yer vermiş, hadis râvilerini üç makbul, üçü merdud, biri *muhtelefün fih* olmak üzere yedi tabakaya ayırmış, son tabakadaki râvilerin âdil olup olmadığının bilinmediğini, onların bazı rivayetlerde tek kaldığını (teferrüd) belirtmiş, bunların rivayetlerini bir kısım muhaddisler kabul ederken bir kısmının reddettiğini söylemiştir (*Tecrid Tercemesi*, I, 209).

Zehebî ve Zeynüddin el-İrâkî beşli tasniflerinde bunları cerhin beşinci mertebesinde, Süyûtî ve Şemseddin es-Sehâvî altılı tasniflerinde cerhin altıncı mertebesinde saymışlardır. Buna göre *muhtelefün fih* cerhin en hafif mertebesindeki lafızlarından biridir. Bu mertebedeki râviler bir kısım âlimlerce güvenilir bulunduğundan bazan sika râvilerin en alt mertebesinde kabul edilmiştir. Bu mertebede yer alan râvilerin hadisleri delil olarak kullanılmayıp sadece itibar (güvenilir başka senedleri bulunup bulunmadığını araştırma) için yazılır.

Genelde cerh ve ta'dîl açısından râvinin durumunu tesbit için kullanılan *muhtelefün fih* tabiri sahih olup olmadığı konusunda ihtilâf edilen hadisleri de ifade eder. Nitekim İbnü's-Salâh sahih hadisi müttefekun aleyh ve *muhtelefün fih* olmak üzere ikiye ayırmış, "muhtelefün fih sahih" tabiriyle, müttefekun aleyh olan sahih hadisteki bazı özellikleri taşımadığı için sahih olup olmadığı hususunda âlimlerin ihtilâf ettiği hadis çeşitlerini kastetmiştir. Diğer bir ifadeyle *muhtelefün fih* olan sahih hadisler mürsel olan, güvenilir müdelîs râviler tarafından kimden duyulduğu açıkça belirtilmeden rivayet edilen, birçok güvenilir râvi tarafından münved olarak nakledildiği halde bir sika tarafından mürsel olarak rivayet edilen, hadis konusunda uzman sayılmayan güvenilir kimseler veya sözüne güvenilir bid'at ehli tarafından nakledilen hadislerdir (*a.g.e.*, s. 208). Bu tür hadisler sahih olmakla birlikte değer itibariyle müttefekun aleyh olan sahih hadislerden bir mertebe sonra gelir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, s. 13-14; Zehebî, *Mizânü'l-ittidâl*, I, 4; İrâkî, *Fethu'l-muğîş*, s. 177-178; Şemseddin es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîş*, Beyrut 1403/1983, I, 372; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî* (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatif), Beyrut 1409/1989, I, 346; Emir es-San'ânî, *Tauzihu'l-efkâr* (nşr. Salâh b. Muhammed b. Uveyza), Beyrut 1417/1997, II, 168; Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmil*, s. 144, 154; *Tecrid Tercemesi*, Mukaddime, I, 208, 209, 396.

MEHMET EFENDİOĞLU

MUHTELİFÜ'İ-HADİS

(مختلف الحديث)

Birbirlerine zıtmış gibi görünen makbul hadisler ve bu hadisleri inceleyen ilim dalı.

Yaygın olmamakla birlikte "muhtelef-ül-hadis" şeklinde de okunan bu terim, esas itibariyle sıhhat açısından birbirlerine denk kuvvette olup aralarında çelişki/aykırılık varmış gibi görünen hadisleri ve/veya hadisler arasındaki bu tür aykırılıkları inceleyen ilim dalını ifade etmek için kullanılır. İlim dalı olarak kullanıldığında *ilm-i muhtelifi'l-hadis* şeklinde de söylenir. Terimin kökeni olan *ihtilâf-ül-hadis* tabirinde yer alan ve "aykırılık, anlaşmazlık" gibi anlamlara gelen "ihtilâf" yerine literatürde "teâruz" ("teâruz-ül-ahbâr"; Hatib el-Bağdâdî, s. 606), "muâraza" (Hâkim en-Nisâbü'rî, s. 122), "tenâfi", "tezâdd" (İbnü's-Salâh, s. 257) gibi terimler de kullanılmıştır. Bunların içinde kullanım

yaygınlığı açısından ihtilâfa en çok yaklaşan teâruzdur.

Hadis literatüründe muhtelifü'l-hadîs, anlaşılmasında problem olan hadis ve bu tür hadislerle ilgilenen ilim dalı anlamındaki müşkilü'l-hadîs terimini de hemen çağırıştır. Muhtelifü'l-hadîs ile daha kapsamlı bir terim olan müşkilü'l-hadîs birbirlerini andırmakla birlikte aralarında umum-husus ilişkisi vardır. Zira hadisler arasında görülen ayrılıklar esas itibarıyla muhtelifü'l-hadîsin konusu olmakla birlikte, her ayrılık aynı zamanda bir anlama zorluğu ortaya çıkardığı için müşkilü'l-hadîsin de kapsamına girer. İki terimin birbirine benzedikleri yönlerden çok birbirinden ayrıldıkları hususlar önemli olup bunlar şöyle sıralanabilir: Muhtelifü'l-hadîs hadisler arasındaki çelişkileri ve ayrılıkları incelerken, müşkilü'l-hadîs sadece hadisler arasındaki çelişkileri değil hadisin anlaşılmasını zorlaştıran her hususu konu edinir. Başka bir rivayete aykırı görünme bile bir hadisin metninde karşılaşılan anlaşılma güçlüğü yine müşkilü'l-hadîs kapsamında incelenir. Kısacası her muhtelifü'l-hadîs örneği aynı zamanda müşkilü'l-hadîsi de ilgilendirirken aksi söz konusu değildir. Bu umum-husus ilişkisi dikkate alınmaksızın bazan muhtelifü'l-hadîsin kapsamı geniş tutulur ve hadisin diğer kaynaklara dayanan makbul bir bilgiye aykırı görünmesi durumu gibi aslında müşkilü'l-hadîs kapsamına giren hususlar da muhtelifü'l-hadîs içinde konu edilir.

Muhtelifü'l-hadîs bütün dinî ilimleri ilgilendirmekle beraber daha çok hadis usulü ve fıkıh usulü literatüründe ele alınmıştır. Fıkıh usulü eserlerinde muhtelifü'l-hadîs konusu sadece hadisler arasındaki çelişkilerin ele alındığı müstakil bir başlık olarak değil bütün şer'î deliller arasındaki teâruzun bir alt başlığı olarak incelenir (bk. Hifnâvî, s. 29 vd.). Hadis usulü âlimleri konuyu büyük ölçüde "sübût", yani hadislerin kaynağına aidiyeti bakımından, fıkıh usulü âlimleri ise "delâlet", yani hadislerin anlaşılması bakımından ele almışlardır. Muhtelifü'l-hadîsi de içeren müşkilü'l-hadîs alanı ise akaid ve kelâm ilmini de ilgilendirir ve literatürdeki örnekleri daha çok bu konularla alâkalı hadislerden seçilmiştir.

Dinî hükümlerin temel kaynağı niteliğindeki Kur'an ve Sünnet naslarının kendi içlerinde çelişik olması, yani şer'î hükümleri vazeden Allah ve resulünün aynı konuda iki farklı hüküm ortaya koymuş olması hem akla hem de dinin yükümlülük ilkelerine aykırı olduğundan, hadisler arasındaki ihtilâflar da (teâruz) teoride öncelikle bu

açından ele alınmıştır. Hadislerin kendi arasında veya hadislerle diğer şer'î deliller arasında gerçek bir ayrılığın bulunmayacağı hususu büyük ölçüde kabul gören bir esastır (Berzencî, s. 41). İbn Huzeyme'nin "Hz. Peygamber'den sahih senedle rivayet edilip de birbirine zıt olan iki hadisin varlığını bilmiyorum. Kimin yanında varsa getirsin, onları uzlaştırayım!" (Hatîb el-Bağdâdî, s. 606) sözü bu konuda hadis âlimlerinin genel tavrını yansıtmaya bakımdan önem taşır. Bu bakış açısına göre, Hz. Peygamber'in hadisleri arasında ilk bakışta teâruz gibi görünen şeyler gerçekte teâruz değildir ve bunların sebebine veya kökenine inildiğinde bir şekilde çözüme kavuşturulması her zaman mümkündür. Başka bir deyişle, hadislerin doğru anlaşılmasını engelleyen hususları belirleyip çelişkileri gidermede kullanılan yöntemlerle problemi aşmak imkân dahilindedir. Hz. Peygamber'in yirmi üç yıllık peygamberlik süresi boyunca ortaya çıkan sorunlara zamanın değişimine göre farklı çözümler üretmesi, toplumun sosyal ve kültürel gelişmesine bağlı olarak eski hükümleri değiştirmesi yahut tamamıyla yeni hükümler koyması, aynı konu hakkında farklı zamanlarda konuşurken ifade, vurgu, üslup gibi yönlerden farklılaşan açıklamalarda bulunması, konuşurken bazan edebî sanatlarla başvurması ve sonraki nesiller tarafından buna dikkat edilmemesi gibi çok çeşitli sebepler aynı konular hakkındaki bazı hadis rivayetleri arasında ilk bakışta çelişki görülmesine yol açabilmektedir. Bir hadisin ilk râvisi olan sahâbî tarafından çeşitli sebeplerle yanlış anlaşılabilir rivayet edilmesi, sahâbî tarafından doğru anlaşılıp doğru rivayet edilmiş olsa bile bir hadisin zaman içinde tarih ve bağlam bilgisinin kaybolması, özel bir sebeple yahut sadece bir şahıs hakkında söylenmiş bir sözün mutlak veya genel geçer bir prensip haline getirilmesi, sahâbe sonrası nesillerden olan râvilerin bazı hususları yanlış anlaması ve aktarması, mâna ile rivayet sırasında gereğinden fazla tasarrufta bulunulması sebebiyle anlamın değişmesi, hadisi rivayet eden bir râvi tarafından yapılan açıklamanın hadis metninin parçası zannedilip rivayet edilmesi, bir hadisin bütün rivayet tarıklarının dikkate alınmaması yüzünden bazı bilgilerin gözden kaçması vb. daha birçok husus hadislerin doğru anlaşılmasını zorlaştırmaktadır.

Çözüm Yolları. Hadisler arasında veya hadisler ile dinî bakımdan kabul görmüş diğer bilgiler arasında görülen ihtilâfların kalıcı yahut geçici olarak giderilmesinde, sorunun ortaya çıkmasına yol açan durumlardan hareketle nesih, tercih, cem'

ve te'lîf (te'vil) ve tevakkuf denilen başlıca dört yola başvurulmaktadır.

Nesih önce konulmuş şer'î bir hükmün (mensuh) sonraki şer'î bir delille (nâsîh) yürürlükten kaldırılmasıdır. Böyle bir durumda çelişkili görünen hadislerden hangisinin önce hangisinin sonra vârid olduğu tesbit edildiğinde son hadisin ilk hadisi neshettiği kabul edilir ve diğer çözüm yollarına gerek kalmaksızın ihtilâf giderilmiş olur. Hadisler arasında neshin varlığı, aralarında ihtilâf olan iki hadisin vürüd tarihlerini gösteren kesin bilginin bulunması durumunda ya da Hz. Peygamber'in açıkça bildirmesi ve sahâbîlerin bu konuda bilgi vermesiyle anlaşılır (bk. NESİH).

Tercih birbirine aykırı görünen hadislerden birini herhangi bir sebeple diğerinden üstün tutup esas almak demektir. Bu durumda tercih edilen hadisin diğerine üstünlüğünü gösteren bir özelliğinin tesbit edilmesi gerekir. Müreccih denilen ve sayıları bazı kaynaklara göre yüzü aşan bu üstünlük sebeplerine dair fıkıh usulü kitaplarında birçok örnek vardır. Bunları dört başlık altında toplamak mümkündür: **1. Senedle ilgili sebepler** (râvilerin sayısı, ilim ve güvenilirlik yönünden durumları, hadisi öğrenme şekilleri ve olayla ilgileri gibi hususlar); **2. Metinle ilgili sebepler** (hadisin Hz. Peygamber'in ağzından çıktığı şekliyle [lafzan] veya meâlen rivayet edilmesi, vürüd yeri ve zamanı, sarâhaten mi hükmen mi merfû olduğu gibi hususlar); **3. Hükümle ilgili sebepler** (ihtiyata elverişli olanın olmayana, haramlık ifade edenin cevaz verene öncelenmesi gibi hususlar); **4. Hâricî sebepler** (Kur'an-ı Kerim'in zâhirine, Sünnet'e, kıyas adı verilen dinin genel kurallarına uygun olanın tercih edilmesi gibi hususlar) (Çakan, s. 211; ayrıca bk. TERCİH).

Tercih yoluyla da çözüm bulunamadığında cem' ve te'lîf yöntemine başvurulur. Cem' ve te'lîf aslında bir te'vil ameliyesi olup birbirine zıt gibi görünen iki hadisi uzlaştırmayı, başka bir deyişle hadislerden birini geçersiz kılmayıp iki hadisi de aynı anda kullanmayı esas alan bir çözüm yoludur. Bu yöntemi ifade etmek için te'vil, tevfiik, telfîk, haml ve tevcih gibi terimler de kullanılır. Bu yöntemte başvurulduğunda belli ölçüler dahilinde, birbirine zıt olan hadislerden birini genel hükme diğerini özel hükme, birini hakiki mânaya diğerini mecazi mânaya, birini bir zamana diğerini başka bir zamana, birini bir duruma diğerini başka bir duruma, birini bir kişiye diğerini başka bir kişiye... yorarak aralarında bir zıtlığın olmadığı ortaya konmaya çalışılır.

MUHTELİFÜ'L-HADİS

Bu durumlarda her birinin kendine göre kuralları olan tahsis ve takyid gibi işlemler, ruhsat ve azîmet gibi değerlendirmeler söz konusu olur ve bunlar esas alınarak hadislerin arası cemedilir. Ayrıca bu tür te'villerin muhakkak şer'î delillerden bir dayanağının olması gerekir (bk. CEM' ve TE'LİF).

Yukarıda bahsedilen üç yol ile çözüm bulunamadığı takdirde tevakkuf adı verilen süreç devreye girer. Tevakkuf, aralarındaki ihtilâfları uzlaştırmak için yukarıda bahsedilen üç ihtimalden biriyle çözüm bulunamadığında, birbirine aykırı görünen hadislerin hepsini, yukarıdaki çözüm yollarından birine dair yeni bir bilgi bulununcaya kadar uygulamaya esas almaksızın bekletmek demektir. Bu anlamda kullanılan diğer bir terim olan tesâkut ise iki delilin karşılıklı olarak birbirini geçersiz ve hükümsüz hale getirmesi ve bu delillerin tamamen terkedilmesi anlamına geldiğinden hadis âlimlerince pek tercih edilmemiştir (bk. TEVAKKUF).

Hadisler arasındaki ihtilâf ve teâruz gidermek maksadıyla başvurulacak yukarıdaki dört çözüm yolunun tatbikinde hangi sıranın takip edileceği konusu tartışmalıdır (Cezâirî, I, 539; Hifnâvî, s. 166; Çakan, s. 167). Yukarıda verilen sıralama Hanefîler'in tercihidir. Onlara göre teâruz halinde rivayetler arasında nâsih-mensuh ilişkisi varsa başka bir yola başvurmak anlamsız hale geleceğinden ilk sırada nesih seçeneği bulunmalıdır. Şâfiî'ye göre sıralama te'vil, nesih ve tercih şeklindedir. Ancak Şâfiî açısından bu sıralama mutlak ve değişmez olmayıp duruma göre nesih veya tercih öncelenebilmektedir (*el-Üm*, X, 40 vd.). Cumhura göre ise önce cern' ve te'lîfe (te'vil), sonra tercihe, sonra nesihe müracaat edilir. Aynı zamanda "kelâmın imali ihmalinden evlâdir" prensibine de uygun olan bu tercih hadisçiler tarafından da kabul edilmektedir, zira öncelikle iki hadisi de terketmeyip uygulamayı amaçlamaktadır.

Literatür. Muhtelifü'l-hadîs erken dönemlerden itibaren ürün verilen bir sahâdir. II. (VIII.) asırda Ebû Hanîfe ile İbn Ebû Leylâ ve Mâlik arasında görülen ihtilâflarda muhtelifü'l-hadîs kapsamına giren bazı örneklerin tartışıldığı görülür (meselâ bk. Ebû Yûsuf, s. 115-117; Şeybânî, I, 59-65, 428-433). Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Medine ile Irak yaklaşımlarını mukayese ettiği *el-Hüccetü 'alâ ehli'l-Medîne'si*, ileride muhtelifü'l-hadîs alanına dair literatürün en önemli örneklerinden biri haline gelecek olan Tahâvî'nin eserlerinin öncüsü konumundadır. Ancak ihtilâfî'l-hadîs denildiğinde daha çok Şâfiî'nin adı anılır. Zira Şâfiî

el-Üm adlı eserinin son bölümü olarak kaleme aldığı *İhtilâfî'l-hadîs*'inde bu konuyu hususi bir başlık altında ele almak suretiyle türün ilk müstakil örneğini vermiştir. Bu bölüm *el-Üm* dışında müstakil olarak da neşredilmiştir (nşr. Âmir Ahmed Haydar, Beyrut 1405/1985; nşr. Muhammed Ahmed Abdülâzîz, Beyrut 1406/1986). Şâfiî bu eserde, Sünnet'in dindeki yeri ve haber-i vâhidin değeri hakkındaki bir giriş bölümünden sonra düzensiz bir şekilde sıralanan yetmiş dokuz başlık (bab) altında yaklaşık 323 hadisi incelemiştir. Eserde genellikle birbirine aykırı görülen hadisler ele alınmış olmakla birlikte hadislerin ilgili âyetlerle uyumu üzerinde de durulmuştur. Şâfiî *er-Risâle* adlı eserinde de "Hadislerdeki İletler Bölümü" (s. 210 vd.) başlığı altında ihtilâfî'l-hadîs konusuna yer vermiştir. Onun bu eserleri aynı zamanda ihtilâfî'l-hadîs konusunun esaslarının belirleyen temel kaynaklardandır. Şâfiî'nin kaydettiği ve sonraki âlimler tarafından da benimsenen esaslara göre ihtilâf makbul hadisler/bilgiler arasında olur; naslarda âm lafzın karşısında hâs lafzın, hâs karşısında âmın bulunması ise ihtilâf sayılmaz. Muabah uygulamalar arasındaki farklılıklar da ihtilâf sayılmaz. İhtilâflı rivayetler arasında çözüm aranırken Kur'an'ın ve Sünnet'in genel mânasına, bunlardan çıkarılan genel esaslara (kıyas) uygunluk da bir tercih sebebidir (*el-Üm*, X, 40, 321). Şâfiî'den sonra İbn Kuteybe, konuyu hadisler arasındaki ihtilâftan daha geniş bir muhtevada ele alan ve ağırlıklı olarak Mu'tezile'nin hadisler hakkındaki eleştirilerine cevap mahiyetinde olan *Te'vilü muhtelifî'l-hadîs*'i yazmış, hadislerin diğer bilgilerle ihtilâfı üzerinde de durmuştur. Ancak meslekten bir hadisçi olmadığı ve uzmanlığı dil ilimleri üzerine olduğundan İbn Kuteybe'nin bu eserindeki bazı izahlar yeterli bulunmamıştır. Daha sonra Taberî *Tehzîbü'l-âşâr*'ı, Tahâvî *Şerhu Me'âni'l-âşâr* ve *Şerhu Müşkili'l-âşâr*'ı kaleme almıştır. Tahâvî'nin eserleri (özellikle *Şerhu Me'âni'l-âşâr*) mezhepler arasında ihtilâflı olan fıkıh konularına dair hadisleri görmek için ilk müracaat kaynağı niteliğindedir ve bu literatürün en güzel örneklerinden kabul edilir. Tahâvî'den sonra İbn Fûrek Allah'ın haberî sıfatları hakkında vârid olup ilk bakışta teşbih ve tecsimî çağrıştıran rivayetlerin izah, te'vil ve tahrîcini yaptığı *Müşkilü'l-hadîs*'i yazmıştır. Eser bu yönüyle döneminin bid'at fırkalarına karşı reddiye mahiyetindedir. Bunların ardından Abdülcelîl b. Mûsâ el-Kasrî *Tenbihü'l-efhâm fi müşkili ehadîsihi 'aleyhi's-selâm* ve İbn Hazm *Kitâbü'l-Âşâr elletî zâhiruhâ et-te'âruz*

adlı eserleri kaleme almışlardır. İbn Hazm'ın adı geçen eseri yarım kalmıştır.

Muhtelifü'l-hadîse dair mâlûmata, özel olarak bu alanda yazılmış kitaplar yanında ilk bakışta konuyla alakalı görünmeyen hadislerle ilgili diğer alt disiplinlere dair literatürde de rastlanır. Meselâ III. (IX.) ve IV. (X.) asırlarda kaleme alınmış ve bugün yaygın olarak okunan hadis kitaplarında muhtelifü'l-hadîse dair bilgilere rastlanır. Bu müellifler tartışma konusu olan meselelere dair kanaatlerini çoğu zaman kitaplarının konu tasnifine yansıtmayı tercih ettiklerinden muhtelifü'l-hadîs konusunda da benzer bir durum ortaya çıkmıştır. Buhârî, Nesâî ve Tirmizî gibi hadisçiler eserlerini tasnif ederken oluşturdukları başlıklarda veya alt bölümlerin (bablar) hatta hadislerin sıralanışı üzerinden ihtilâflı hadisler konusundaki görüşlerini ortaya koymuşlardır. Meselâ Tirmizî'nin ihtilâflı hadislerden mensuh olanı (diğer hadis tarafından hükümsüz hale getirilen) önceki babda, nâsih olanı (diğer hadisi hükümsüz bırakan) sonraki babda vermesi ihtilâfî'l-hadîse dair güzel bir uygulamadır. Hadisler arasında gerçek bir ihtilâfın bulunmayacağına dair yukarıda görüşü zikredilen ve bu alanda uzman olan İbn Huzeyme'nin *eş-Şaḥîḥ* adlı eseri muhtelifü'l-hadîs açısından özellikle önemlidir. Bir hadisle ilgili olabildiğince çok sayıda rivayet senedini nakleden İbn Huzeyme gerek gördükçe bu rivayetlerin senedlerinde yer alan râviler hakkında bilgi vermiş, lafız farklılıklarına işaret ederek aralarında çelişki olduğu kanaati uyandıran hadisleri izah etmiştir. Konu başlıklarını da çoğu zaman bu tür müşkil durumları açıklamak maksadıyla hadisler arasında tercih yapacak yahut onların sebep-i vürûduna işaret edecek şekilde oluşturmuştur (bk. İBN HUZEYME). İbn Huzeyme'nin talebesi olup hadis tarihinde başka örneğine rastlanılmayan bir tasnifle eserini kaleme almış olan İbn Hibbân'ın *el-Müsnedü's-ş-şahîḥ*'i de bazı özellikleri itibarıyla muhtelifü'l-hadîs açısından önem arzeder. İbn Hibbân bu eserde hadisleri hemen daima birbirini açıklayacak ve tamamlayacak şekilde sıralamıştır. Birbiriyle teâruz halinde görünen iki hadisle karşılaştığında ilk yapılması gereken şeylerden biri konuyla alakalı hadisleri bir arada görmek olduğundan, İbn Hibbân'ın eseri bu yönüyle muhtelifü'l-hadîs için bir başvuru kaynağıdır.

Modern dönemde de muhtelifü'l-hadîse dair birçok çalışma yapılmış olup bazıları şunlardır: Gérard Lecomte, "Un exemple d'évolution de la controverse en Islam: de l'ihtilâf al-ḥadîd' al-Şâfiî"

au Muhtalif al-ḥadîṭ d'Ibn Qutayba" (St. I, XXVII [1967], s. 5-40; Türkçe tercümesi için bk. "Şâfiî'nin İhtilâfî'l-hadîs'inden İbn Kuteybe'nin Muhtelifü'l-hadîs'ine", trc. İ. Kâfi Dönmez, *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, V/1, İstanbul 1981, s. 3-37); Ahmed Hasan Ridvân, *Mesâ'il fi te'vîli'l-eḥâdîs* (Kahire 1398); İsmail L. Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları: Muhtelifü'l-Hadis İlmî* (İstanbul 1982); a.mlf., "Hadis Usulü Kitaplarında İhtilâfî'l-hadis" (*MÜİFD*, sy. 4 [1986], s. 75-116); Abdülhamîd Mustafa Mahmûd Ebû Şehâde, *İhtilâfî'l-hadîs ve 'inâyetü'l-muḥaddîşin bih* (yüksek lisans tezi, 1404/1983, Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Sü'ûd el-İslâmiyye); Muhammed Reşâd Halîfe, *et-Te'lif beyne muhtelifi'l-hadîs* (Kahire 1405/1984); Abdullah b. Ali en-Necdi el-Kasîmî, *Müşkilâtü'l-eḥâdîsi'n-nebeviyye ve beyânühâ* (nşr. Halîl el-Meys, Beyrut 1405/1985); Hasan Muzaffer er-Rezû, *Def'u't-te'ârûz 'an muhtelifi'l-hadîs* (Ebûzabâ 1406); Üsâme Abdullah Hayyât, *Muhtelifü'l-hadîs ve mevḳfû'n-nükkâd ve'l-muḥaddîşin minh* (Mekke 1986); a.mlf., *Muhtelifü'l-hadîs beyne'l-muḥaddîşin ve'l-uşûliyyin el-fukahâ'* (Riyad 1421/2001); Abdüllatif es-Seyyid Ali Sâlim, *el-Menhecü'l-İslâmî fi 'ilmi muhtelifi'l-hadîs menhecü'l-İmâm eş-Şâfiî* (İskenderiye 1412/1992); Nâfiz Hüseyin Hammâd, *Muhtelifü'l-hadîs beyne'l-fukahâ'* ve'l-muḥaddîşin (Mansûre 1414/1993); Abdülmecîd M. İsmâil Süseveh, *Menhecü't-tevfîk ve't-terciḥ beyne muhtelifi'l-hadîs ve ešeruhâ fi'l-fıkhî'l-İslâmî* (Demmâm 1417/1997); Abdullah Şa'bân, *Ḍavâbiḫü'l-ihtilâf fi mizânî's-sünne* (Kahire 1417/1997); Hasan b. Abdülhamîd Buhârî,

Menhecü'l-İmâm eṭ-Ṭahâvî fi def'i't-te'ârûz beyne'n-nuşûsi's-şer'iyye min hilâlî kitâbihî Şerḫi müşkili'l-âşâr (yüksek lisans tezi, 1422, Câmîatü Ümmi'l-kurâ); Şerefü'l-Kudât, "İlmü muhtelifi'l-hadîs: Uşûlühü ve kavâ'idühü" (*Dirâsât: 'Ulümü's-şer'a ve'l-kânûn*, XXVIII/3, Amman 1422/2001); Târik b. Muhammed et-Tavârî, *Muhtelifü'l-hadîs ve ešeruhâ fi aḥkâmî'l-ḥudûd ve'l-ukûbât* (Beyrut 1428/2007); Abdullah el-Fevzân, *Muhtelifü'l-hadîs 'inde'l-İmâm Aḥmed cem'an ve dirâseten* (Riyad 1428); İshak Emin Aktepe, "İmam Şâfiî'nin Hadisler Arasında Görülen Çelişiklere Bakışı" (*Hadis Tetkikleri Dergisi*, IV/2, İstanbul 2006, s. 55-80); Bayram Kanarya, *İmam Şâfiî'nin "İhtilâfî'l-Hadis" İsimli Eserinin Hadis İlmindeki Yeri* (yüksek lisans tezi, 2011, Dicle Üniversitesi).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Yûsuf, *İhtilâfî Ebi Ḥanîfe ve İbn Ebî Leylâ* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efğânî), Kahire 1357, s. 115-117; Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Hücc'e 'alâ ehli'l-Medîne* (nşr. Seyyid Mehdî Hasan el-Kilânî), Beyrut 1403/1983, I, 59-65, 223-261, 428-433; Şâfiî, *er-Risâle* (nşr. Ahmed M. Şâkir), Kahire 1399/1979, s. 210 vd.; a.mlf., *el-Üm* (nşr. Rif'at Fevzi Abdülmuttalib), Mansûre 1422/2001, X, 40 vd., 321; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tehzîbü'l-âşâr ve taşlîlû's-sâbit 'an Resûlillâhi şallâllâhu 'aleyhi ve sellem mine'l-aḥbâr: Müs-nedü 'Alî b. Ebî Tâlib* (nşr. Mahmûd M. Şâkir), Kahire, ts. (Matbaatü'l-Medenî), s.3-44; Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs* (nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin), Medine-Beyrut 1397/1977, s. 122-128; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye* (nşr. M. Hâfiz et-Ticânî), Kahire 1972, s. 606; İbnü's-Salâh, *'Ulümü'l-hadîs*, s. 257-258; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-naẓar fi tavâzîhi Nuḫbeti'l-fiker* (nşr. Nûreddin İtr), Karaçi 1432/2011, s. 71; Şemseddin es-Seḥâvî, *Fethu'l-muḡîs* (nşr. Abdülkerîm b. Abdullah el-Hudayr – Muhammed b. Abdullâh Âlû Fihayd), Riyad 1426, III, 470-475; Tâhir el-Cezâirî, *Tevciḫü'n-naẓar* (nşr. Abdülfettâh

Ebû Gudde), Beyrut 1416/1995, I, 518, 539; Abdülmecîd Mahmûd, *Ebû Cafer eṭ-Ṭahâvî ve ešeruhâ fi'l-hadîs*, Kahire 1395/1975, s. 257; İsmail L. Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları: Muhtelifü'l-Hadis İlmî*, İstanbul 1982, s. 167, 211; M. İbrâhim M. el-Hifnâvî, *et-Te'ârûz ve't-terciḥ 'inde'l-uşûliyyin ve ešeruhâ fi'l-fıkhî'l-İslâmî*, Mansûre 1408/1987, s. 29 vd., 166; Abdüllatif Abdullah el-Berzencî, *et-Te'ârûz ve't-terciḥ beyne'l-edilleti's-şer'iyye*, Beyrut 1413/1993, s. 41; Üsâme Abdullah Hayyât, *Muhtelifü'l-hadîs beyne'l-muḥaddîşin ve'l-uşûliyyine'l-fukahâ'*, Riyad 1421/2001, s. 361; Mâhir Yâsin el-Fahl, *Ešerü ihtilâfî'l-esânîd ve'l-mütûn fi ihtilâfî'l-fukahâ'*, Beyrut 1430/2009, s. 125.

ABDULLAH AYDINLI

MUHTELİT

(bk. İHTİLÂT).

MUHTEŞİB

(bk. HİSBE).

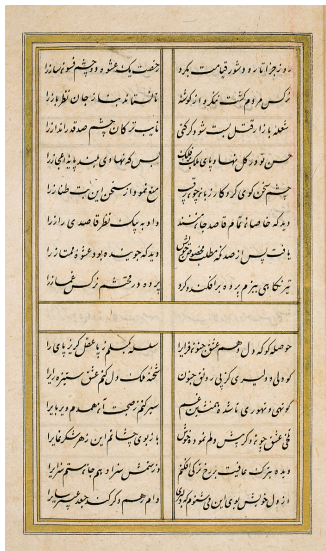
MUHTEŞEM-i KÂŞÂNÎ

(محتشم كاشانی)

Şemsü's-suarâ Kemâlüddin
Alî b. Ahmed Kâşânî
(ö. 996/1588)

İranlı şair.

905'te (1500) Kâşân'da doğdu. Eserlerinden iyi bir eğitim aldığı anlaşılmaktadır. Öğreniminden sonra bir süre babasının mesleği olan kumaş ticaretiyle uğraştıysa da şairliğin daha kazançlı olduğunu düşünerek mesleğini bıraktı ve kendini şiir alanında yetiştirmek üzere dönemin ünlü şairlerinden Sıdkî-i Esterâbâdî'nin yanına gitti. Ayrıca Hayâtî-i Tûnî, Vahşi-i Bâfki ve Zamîr-i İsfahânî gibi şairlerle mektuplaştı. Bir müddet sonra yazdığı şiirler Kazvin'i başşehir edinen Safevî hükümdarı I. Tahmasb'ın sarayında beğenildi. Muhteşem, I. Tahmasb ve çocuklarından İsmâil, Muhammed Hudâbende, Hamza ve kızı Perîhan için kasideler yazdı. Ayrıca kardeşi Abdülganî aracılığıyla Hindistan'da Bâbürlü Hükümdarı Ekber Şah'a ve onun ordu kumandanı Mirza Abdürrahim Han ile Dekken hükümdarına gönderdiği kasideler büyük takdir gördü. Ancak I. Tahmasb, dinî muhtevalı şiirleri kasidelere tercih ettiği için daha çok bu tür şiirlere yöneldi. Hz. Hüseyin'in şehid edilişi ve Kerbelâ Vak'ası hakkında yazdığı on iki bendlik (kıta) mersiye ile büyük bir üne kavuştu. Mersiyesi günümüzde de tâziye törenlerinde okunmaktadır. Daha sonra

Muhteşem-i Kâşânî'nin *Divan*'ının ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 663.)